

Jerzy Treder

Leksemy „papież” i „biskup” we frazeologii (nie tylko polskiej)

Język - Szkoła - Religia 2, 375-381

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Treder
Uniwersytet Gdański

LEKSEMY *PAPIEŻ* I *BISKUP* WE FRAZEOLOGII (NIE TYLKO POLSKIEJ)

Leksemy *papież* i *biskup* odnoszą się do przedstawicieli najwyższej hierarchii katolickiego Kościoła¹, ludzi „działających” w Kościele jako instytucji i w kościele jako budowli². Między tymi hierarchami zachodzą powiązania, odzwierciedlane m.in. we frazeologii. Do dalszych leksemów z tego pola należą też m.in. *kardynał*, *opat* i ewentualnie *infulat*, ale one nie weszły jednak do frazeologii. Ważne wydaje się też stwierdzenie, że wymienione w tytule leksemy należą do internacjonalizmów i zarazem dość powszechnie występują również w odmianach dialektalnych, np. języka polskiego.

Papież (*papex* od *papa* ‘ojciec’) to tytuł zwierzchnika Kościoła katolickiego; jego synonimami są wyrażenia, mające charakter określeń oficjalnych:

- a) pol. *Ojciec Święty* WSFJP 481, kasz. *Ōjc Swiãti* 1850 Ceynowa, Sy V 196,
- b) pol. *namiestnik Chrystusowy* /*Chrystusa* 1806 Linde IV 41 – i
- c) *następca św. Piotra*³ 1806 Linde IV 41. Używano ich powszechnie już w XVI w. Mają one swe odpowiedniki w innych językach, jak np.: czes. *Svatý otec* = *naměstek Kristův/Petrův (na zemi)*, *naměstek boží*

¹ Por. *Encyklopedia katolicka*, t. VI, Lublin 1993, s. 842-843.

² Frazeologia z tym związana zob. J. Treder, *Kościół, jego wystrój i otoczenie we frazeologii (nie tylko polskiej)*, [w:] *Język – szkoła – religia*. Księga referatów z konferencji w Pelplinie 29-30 kwietnia 2005, t. I, pod red. A. Lewińskiej i M. Chmiel, Pelplin 2006, s. 195-208.

³ Por. wyrażenie *stolica św. Piotra* (/Piotrowa) i dawne kasz. *krzôsło swiãtégò Piotra* ‘tron papieski’ (Ceynowa, 1850); daw. pol. *krzesło* ‘przenośne o zaszczytnym urządzeniu, godności, stanowisku’.

= niem. *Heiliger Pater, Stellvertreter Gottes auf Eden*, ang. *Holy Father, the Vicar of Christ*, franc. *représentant de Dieu, successeur de Pierre, saint-Père* i ros. *божій наместник (на земле), римский papa* SCFI II 222, 416; wyróżnia się tutaj może ros. *римский papa*, do którego por. pol. *biskup rzymski* i *biskup Rzymu* ‘papież’, nawiązujące do pełnego tytułu *Papa Pontifex (Romanus)*, a por. przysł. *Gdzie papież, tam Rzym*⁴ 1620 Birkowski NKP III 134.

Konstytucja soboru z 1870 r. o dogmacie nieomylności papieża w sprawach wiary i moralności uzasadnia istnienie i funkcjonowanie porównawczego wyrażenia: pol. *nieomylny jak papież* Ex = czes. *(být) neomylný jako papež* = ang. *be as infallible as the Pope* = niem. *unfehlbar wie der Papst* = franc. *être infallible c. le pape* SCFI I 253-254, por. także kasz. *nieòmilny jak pòpież* Ram 140 z war. *bezfelny jak pòpież* Lor I 25 i *mądri jak pòpież* Ram 140; *mądri* w zastępstwie *nieòmilny* i *bezfelny* ‘bezbłędny’ i ‘nieomylny’; ostatni przymiotnik w wariantcie kaszubskim wykazuje wpływ niemiecki, por. niem. *unfehlbar*.

Wyrażenie por. *nieomylny jak papież* warunkuje ponadto oryginalne porównawcze wyrażenie kasz. *swiāti jak pòpież* Ram 140, powstałe w wyniku jego skrzyżowania z wyrażeniem *Ōjc Swiāti*. Znaczeniowo łączy się już ono zapewne z porównawczym wyrażeniem *ktoś jest bardziej papieski niż sam papież* Ex, USJP = czes. *být papežštější než papež* ‘być bardziej papieskim niż sam papież’ = niem. *päpstlicher als der Papst sein*, ros. *быт большим католиком чем papa римский/ быт святее папы римского* wobec ang. *out Herod Herod* SCFI I 254⁵ i pol. *bardziej katolicki niż (sam) papież* 1957 Red. NKP II 817, też książ. WSPJP 514, a por. „wzmocnione” w wymowie ciesz. *je barży śwynty niż sóm Pómbóg* 1954 Ondrusz NKP III 486.

⁴ Czy w związku z tym do papieża odnosiło się porównanie gw. *nadyma się tak jak starosta w Rzymie* 1895 Wisła NKP III 135; może w *Rzymie* tylko dla bliskości brzmienia z *nadyma*?

⁵ Por. T. Orłoś, J. Hornik, *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*, Kraków 1996, s. 187; tu o genezie: wg Kopalińskiego mówiono tak o królu hiszpańskim Filipie II (1527-1598), ale „autorzy czeskiego słownika frazeologicznego z kolei uważają, że powiedzenie to pozostaje w związku z słowami F.R. Chateaubrianda, że nie należy »być bardziej królewski niż król« (1816)”. Por. też przysł. *Król mylić się nie może* 1902 NKP II 212. Ze słownika czesko-pol. wynika, że nie jest znane w języku angielskim.

Do historycznej frazeologii należy zwrot *gadał z papieżem* ‘dumny, ważny’ 1632 Knapiusz NKP II 817 jako wymienne z *gadał z królem* 1632 Knapiusz NKP I 211, a więc zrównujący pozycję papieża i króla; notabene papież głową państwa kościelnego, a poza tym por. przysł. *Król jedzie, a ojciec święty pogania* ‘aluzja do wpływu Rzymu na rządy monarchów w wiekach średnich’ Brzozowski 1896 NKP II 212. Do *gadał z papieżem* por. wcześniej zapisane por. *jakby z Bogiem trzeci dzień (trzeciego dnia) gadał* ‘dumny, wyniosły’ 1608 Błażewski, wyjaśniane aluzją do otrzymania przez Mojżesza dziesięciorga przykazań na Górze Synaj (Ex XIX 15-20) NKP I 166; może w tej serii ono było pierwotne.

Wyszedł również z użycia zwrot *mieć stryja papieżem* ‘o możliwej protekcji’ przechowany w przysł. *Łatwo zostać kardynałem, kto ma stryja papieżem* 1894 Ad. NKP II 818. Ma on strukturę i znaczenie innych, jak np. ciesz. *Jak mász dziąbła strykiem, to się leko do piekła dostaniesz* 1888 Cinciąła NKP I 430 i kasz. *Jak mōsz pūrtka za Źja, to tē sã letkò dostóniesz do piekła* Sy IV 247, ale należy je widzieć w ogólnym kontekście⁶ starego przysł. *Kto ma księdza w rodzie, temu bieda nie dobodzie* 1684 Gawiński NKP II 233, notabene znanego szeroko m.in. w dialektach.

Popularny jest zwrot (przysłowie) *być w Rzymie i nie widzieć papieża* ‘nie obejrzeć gdzieś rzeczy najważniejszej’ 1618 NKP III 135, Skor I 648, WSFJP 686 = kasz. *bęc w Rzimie, a nie widzec papieża* Sy IV 27 i niem. *in Rom gewesen sein und den Papst nicht gesehen haben*⁷. Notabene, do niego nawiązuje⁸ oryginalny zwrot kasz. *bęc w Rzimie* ‘zasnąć poza zwykłą porą snu’ (Chałupy, Kuźnica) Sy IV 389, przypuszczalnie też pogłos znajomości historycznego zwrotu porównawczego *drzémie jak kardynał w Rzymie* Ad. 1894 NKP III 134; powstał on jednak na kanwie kasz. *bęc w drzémkù* ‘być sennym, drzemać’ Sy I 249, może dawniej z członem:

⁶ Tak zestawia je J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie*, t. II, Warszawa 1975, s. 70-71.

⁷ *Phraseologisches Wörterbuch Polnisch-Deutsch*, von E. Ehegötz, W. Duda, M. Frenzel, M. Gehrman und S. Skorupka, Leipzig 1990, s. 216. A. Aksamitow, M. Czurak, *Słownik frazeologiczny białorusko-polski*, Warszawa 2000, s. 64 podają go jako ekwiwalent brus. *Па гары хадзіць і сонца не бачыць*.

⁸ Por. tu ciesz. *pojechała/ wybiro sie do Rzymu* ‘o kobiecie spodziewającej się rozwiązania’ 1954 Ondrusz NKP III 135 jako war. starszego *wybiera się w podróż do Krakowa* 1852 i z *Krakowa wróciła* 1852 Lipiński NKP II 190.

w *drzémie*, a zatem łatwego skojarzenia brzmieniowego kasz. w *Rzymie* i w *drzémie*. Wedle tego wzorca powstały też m.in. przysł. kasz. *Wróćc ze Swòrów a nie przëwiezc mutków* ‘być w Rzymie...’ Sy V 193 czy też *Jachac do Chònic, a nie zazdrzec do Brusów, to bëlbë grzëch*.⁹

W odmianie książkowej występują zwroty *wstąpić na tron papieski* i *zasiąść na tronie papieskim* ‘zostać obranym papieżem’ Skor I 648, podobnie jak np. *osiąść, siedzieć, zasiadać na tronie* i *tron królewski, papieski* itp. Skor II 389.

Z kolei w odmianie mówionej potocznej (i w gwarach) żywy jest typ *będę biskupem/ papieżem, jak* (wygrasz...) (Rogów ryb) SGPPAN I 225 = czes. *ať jsem papež* ‘to niemożliwe’ Bas 177, a znane też np. *będę księdzem, jak...* Ex, a możliwe są i inne tego typu.

Biskup (łac. *episcopus*) to zwierzchnik diecezji (ordynariusz) i jego pomocnik (sufragan). Leksem ten występuje w dwóch nieużywanych już frazeologizmach:

- a) wyrażenie *biskup malowany* ‘tytularny, bez diecezji’ 1894 NKP I 107, czyli jak np. *malowany król, władca, mąż, ojciec, kierownik* ‘[...] niemający przysługujących mu uprawnień, nieistniejący’ Skor I 418;
- b) zwrot *na biskupich nogach chodzą* ‘mają protekcję, poparcie osób wpływowych’ 1620 NKP I 107, tj. wychodzą coś sobie; powtarza Skor I 103.

Leksem *biskup* we frazeologii nabierał znaczenia przenośnego ‘deser, smakołyk’: śl. *Chociaż jako ciasno, biskup do kościoła jeszcze wlezie* ‘deser zmieści się w żołądku i po najobfitszym obiedzie’ 1956 Tacina NKP I 106

Leksem ten pojawia się we frazeologii w związku z noszonymi przez tego dostojnika wysokimi infułami, mianowicie w wyrażeniu porównawczym or. kasz. (*chts mô*) *hùwã* ‘nakrycie głowy’ *jak biskup* Sy I 111. Wydaje się, że ogólnie do biskupiej głowy w tym nakryciu odnosi się porównanie *podobny jak zając do biskupa* ‘zupełnie niepodobny’ 1894 NKP II 985; powtarza Skor I 103.

Gwarowe (?) jest *gadaj (dupa) do biskupa* ‘przemawiaj nadaremnie’ 1872 T. Jeż, 1886 Niezabitowski i ciesz. *mówi dupa do biskupa...* 1956 NKP I 589; według *Gadaj do niego, a on swoje* 1898 Zieliński NKP I 589, a człon *dupa* tylko dla rymu.

⁹ W. Bòbrowszczi i K. Kwiatkòwskô, *Kaszëbszczë abecadło. Twój pierszi elementòrz*, Gdańsk 2002, s. 131.

Zwrot porównawczy *chelm. nadyma się ‘puszy’ jak wesz na biskupim karku* 1878 Petrow NKP II 571 jest najstarszym wariantem wśród kilku typu *nadął się jak wesz na kołnierzu* 1896.

Do żartobliwych należy gwarowe *kiel. Z ciebie grajek jak ze mnie biskup* (Domaniewek) SGPPAN I 225, a taki charakter ma także *hist. jakiście mi biskup ‘będziecie mnie pouczać’* 1806 Linde I 111. Żywotność tego leksemu we frazeologii poświadcza pot. reg. *obsiąść/ obstać kogoś jak baby biskupa: Coście mnie obsiedli/ obstąpili jak baby biskupa* „Sami swoi” (cz. I, 1967).

Przysłowie *hist. Z księdza bywa biskup* 1566 Górnicki NKP II 235 jeszcze pamiętają Kaszubi: *Z ksādzā biwō biskup* Sy I 111; ukazuje ono możliwe awanse, jak też np. *Żołnierz pragnie buławy, buława korony* 1894 Ad. NKP III 952 czy *Co ksiądz, to kanonik, co żołnierz, to oficer* 1819 Przybylski NKP II 228. Kaszubi znają też przysł. or. *Czej biskup mó prējachac, tej probòszcz nodži mēje* (Kępa Żarnowiecka) Sy I 111, nawiązujące może po części treściowo do faktu mycia nóg apostołom przez Chrystusa w Wielki Czwartek.

Przysłowie or. *kasz. I król, i biskup musi lēzkā òdłōżec* ‘musi umrzeć’ (Linia, Tłuczewo, Potęgowo) Sy I 112, zawierający bodaj stary zwrot *kasz. lēzkā òdłōżec (òddac/ pùścęc/ rzęcęc/ szmērgnac)* ‘umrzeć’, a do treści por. przysł. *I króla robaki zjedzą* 1894 Ad. NKP II 211.

Jak z przedstawionych materiałów widać, leksemy określające reprezentantów najwyższej hierarchii kościelnej nie były zbyt aktywne we frazeologii (zwłaszcza bez liczenia przysłów), a leksem *kardynał* pojawił się w niej zupełnie wyjątkowo. I stan taki nie jest tylko specyficzny dla polszczyzny. Wynika to prawdopodobnie stąd, że przeciętny użytkownik języka nie miał – i nie ma – zbyt wielu obserwacji z życia tych dostojników, zwłaszcza jego strony negatywnej; wiadomo, że frazeologia przede wszystkim utrwała tego rodzaju aspekty. Pośrednio taki wniosek potwierdza znaczna frazeologiczna produktywność leksemu *ksiądz* i jego synonimów: *pop, pastor/ preder, również proboszcz/ farorz* itd., określających „szarych” duchownych.

Zgromadzony tu materiał frazeologiczny nie uwzględnia w zasadzie przysłów, ale wydzielono z nich faktyczne bądź potencjalne frazeologizmy, np. *mieć stryja papieżem* wedle przysł. *Łatwo zostać kardynałem, kto ma stryja papieżem* 1894; zresztą takich frazeologizmów i przysłów nie da-

łoby się zebrać zbyt wiele. Nawiasem mówiąc, słownik Skorupki pod hasłem *biskup* powtarza frazeologizmy dawno przebrzmiałe, a WSFJP nie ma już w ogóle hasel *biskup*, *biskupi*...

Podkreślić też trzeba, że interesujące nas tutaj frazeologizmy nie należą do zbyt starych; najstarsze z połowy XVI w. (*Z księdza bywa biskup*), więcej z XVII w., np. *być w Rzymie i nie widzieć papieża*. Wcześniej nie było niejako warunków do powstania niektórych, np. *nieomylny jak papież* – dogmat dopiero z 1870 r., dotąd nienotowane w słownikach polskich, które dopiero od niedawna rejestrują *ktoś bardziej katolicki (/papieski) niż sam papież*.

Część zapisanych jednostek miało charakter jedynie regionalny i potoczny, np. typ *będę biskupem/ papieżem/ księdzem, jak...*; typ *z kogoś (jest) ktoś* (np. grajek), *jak z kogoś biskup*; *nadyma się 'puszy' jak wesz na biskupim karku* 1878; chyba też regionalny *podobny jak zając do biskupa* 1894.

Niektóre istnieją w innych językach, np. *być w Rzymie i nie widzieć papieża*; to trzeba by sprawdzić w dalszych językach. Przejrzenie słowników frazeologii czeskiej, słowackiej, górnołużyckiej, rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej daje negatywny wynik.

Wariantowe postaci wykazują niekiedy ich wtórność bądź oddziaływanie innych frazeologizmów o tejże strukturze i semantyce, tj. powoływanie nowych w ramach „serii”, np. *czes. je barży świynty niż sóm Pómbóg* 1954 według *bardziej katolicki niż...*; *kasz. mądiri/ swiāti jak pôpież* 1893 wedle *nieomylny jak...*

Frazeologizmy te wyrażają relacje wewnątrzkościelne: papież – biskup: *biskup rzymski* i *biskup Rzymu* ‘papież’, i relacje biskup – ksiądz: *Z księdza bywa biskup* 1566. Ogólnie jednak wykazują one wtórność przy rozpatrywaniu ich zależności od obserwacji stosunków w świecie tzw. laickim, np. *król i papież...*, np. *gadał z papieżem* 1632 wobec *gadał z królem* 1632, zresztą z pierwotnego *jakby z Bogiem trzeci dzień (/trzeciego dnia) gadał* ‘dumny, wyniosły’ 1608; *bardziej papieski/ katolicki niż sam papież* wedle *bardziej królewski niż król*; przysł. *Król jedzie, a ojciec święty pogania* ‘aluzja do wpływu Rzymu...’ 1896; *kasz. I król, i biskup musi lëżkã òdłòżëc* ‘musi umrzeć’.

Wąski wycinek nielicznej grupy frazeologizmów umożliwia spekulacje o wybranym aspekcie obrazu świata utrwalonego w języku.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW:

- Bas – *Słownik frazeologiczny czesko-polski*. Oprac. M. Basaj, D. Rytel, Katowice 1981.
- Lor – F. Lorentz, *Pomoranisches Wörterbuch*, Bd. I A-P, Berlin 1958.
- NKP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga oprac. Zespół Redakcyjny pod kier. J. Krzyżanowskiego, t. I-IV, Warszawa 1969-1978. Uwaga: Nie objaśnia się tu bliżej skrótów w dziele tym stosowanych.
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich*, oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie, pod red. M. Karasia, od t. II pod red. J. Reichana, Wrocław 1977 i nn.
- Ram – S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*, Kraków 1893. [Cz. II, oprac. H. Horodyska, Kraków 1993. Por. *Słownik...*, scałił i znormalizował... J. Treder, Gdańsk 2003.]
- SCFI – *Slovník české frazeologie a idiomatiky* [I] *Přirovnání*, Praha 1983; [II] *Výrazy neslovesné*, Praha 1988.
- Skor – S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 1967-1968
- Sy – B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I-VII, Wrocław 1967-1976.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego* (edycja CD-ROM, wersja 1.0), wyd. PWN, Warszawa 2004.
- WSFJP – P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.

arch.	– archaiczne	or.	– oryginalny
chełm.	– chełmińskie	pol.	– polskie
ciesz.	– cieszyńskie	por.	– porównanie, porównaj
czes.	– czeskie	przysł.	– przysłowie
daw.	– dawne	ros.	– rosyjskie
gw.	– gwarowe	słow.	– słowackie
hist.	– historyczne	śl.	– śląskie
kaszb.	– kaszubskie	war.	– wariant(owe)